

**ԱՐԱԲԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՄԱՐԶԻ ԱՇՏԱՐԱԿԻ
ՇՐՋԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐՈՒՄ¹**

(ըստ Աշտարակի շրջանի 10 գյուղերի խոսվածքների)

Հայերենի բարբառային միավորների համակողմանի քննության համատեքստում կարևորվում է նաև օտար ազդեցությունների՝ փոխառությունների ուսումնասիրությունը: Փոխառությունները, բնորոշ լինելով լեզվին նրա պատմական զարգացման տարբեր փուլերում, լեզվի և լեզվամտածողության հարստացման միջոցներից են: Փոխառյալ շատ բառեր ժամանակի ընթացքում դառնում են լեզվի անգամ հիմնական բառաֆոնդի անբաժանելի մասը և այլևս չեն գիտակցվում որպես փոխառված: Փոխառությունների մյուս մասը՝ էկզոտիզմները, բնութագրական լինելով օտար միջավայրի համար, հազվադեպ են կիրառվում այդ համատեքստից դուրս և այդպես էլ չեն ընդգրկվում լեզվի ակտիվ բառապաշարի կազմում: Հաճախ լեզուն իր ներքին, բառակազմական միջոցներով ստեղծում է փոխառյալ բառերի ճիշտ համարժեքները՝ փոխառություններին աստիճանաբար դուրս մղելով ակտիվ կիրառությունից: Այս դեպքում խոսքը հիմնականում լեզվի գրական (գրավոր) տարբերակի մասին է, որն անընդհատ կանոնարկվում և հղկվում է և որին մասամբ հակադրվում են լեզվի բարբառային (տարածքային) տարբերակները: Բարբառները՝ որպես բանավոր, կենդանի խոսքի արտահայտություններ, բարբառային բառերից զատ ունեն շատ փոխառություններ:

Հարկ է նշել, որ բարբառագիտական կամ, առհասարակ, հայերենագիտական ուսումնասիրություններում հեղինակները փոխառություններին անդրադառնալիս հաճախ սահմանափակվում են սոսկ այս կամ փոխառյալ բառի փոխատու լեզուն նշելով և օտար բառերի թվարկմամբ՝ առանց տվյալ լեզվում դրանց համարժեքները ներկայացնելու: Այդ պատճառով հստակ

¹Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6B302 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

պատկերացում չի ձևավորվում փոխատու և փոխառու լեզուներում բառերի հնչյունական, ձևախմբաստային համապատասխանությունների կամ անցումների վերաբերյալ, որն էլ դժվարացնում է նրանց համեմատական-տիպաբանական ուսումնասիրությունը:

Ստորև դիտարկել ենք Արագածոտնի մարզի Աշտարակի շրջանի բարբառային մի շարք միավորներում արաբերեն մի քանի փոխառությունների հնչյունական և բառիմաստային առանձնահատկությունները²: Արաբերեն ուղղակի և միջնորդավորված փոխառությունները հայերենի տարածքային տարբերակներում բազմաթիվ են. այստեղ անդրադարձել ենք վերոհիշյալ տարածքում գործառության տեսակետից առավել կենսունակ բառերից մի քանիսին³: Բառային միավորներն առանձնացրել ենք ըստ Հայերենի բարբառագիտական ասլասի նյութերի հավաքման ծրագրի⁴: Հատկանշական է, որ այս տարածքի խոսվածքներում գործածվող արաբերեն բառերը հիմնականում միջնորդավորված փոխառություններ են, քանի որ Աշտարակի շրջանի բնակավայրերի մեծ մասի բնակչությունը, ինչպես ուսումնասիրությունն է ցույց տալիս, 1828թ. Պարսկաստանից և 1915թ. Արևմտյան Հայաստանից գաղթել և

²Արագածոտնի մարզի տարածքը, ըստ բրոնզե դարով թվագրվող գտածոների, բնակեցված է եղել դեռ նախապատմական ժամանակաշրջանից (տե՛ս <https://biodivers-southcaucasus.org>): Առաջին մեծ պետությունը Մեծ Հայքն է, որի մասին հիշատակություններում նշվում է պատմական այս տարածքը: Ներկայիս Արագածոտնի մարզն իր անունը ժառանգել է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառի անունից: 9-11-րդ դդ. այս տարածքը պատկանել է Պահլավունիների իշխանական տանը: 14-րդ դարում այն կողոպտվել և ավերվել է Լենկթեմուրի բանակի կողմից, իսկ 16-րդ դ. պատկանել է Իրանին: 1828 թ. Արևելյան Հայաստանի մյուս տարածքների հետ անցնել է Ռուսաստանին:

Ներկայումս Արագածոտնի մարզը գտնվում է ՀՀ տարածքի հյուսիս-արևմտյան մասում՝ մայրաքաղաք Երևանի և Հայաստանի ամենաբարձր լեռնագագաթի՝ Արագածի միջև: Մարզն ընդգրկում է քաղաքային 3 համայնքներ՝ Թալին, Ապարան, Աշտարակ. վերջինը մարզկենտրոնն է: Մարզն ունի նաև գյուղական 112 համայնքներ: Խոշորացված համայնքները չորսն են՝ Ալազյազ (11 բնակավայր), Ապարան (21 բնակավայր), Արագածավան (4 բնակավայր) և Ծաղկահովիտ (10 բնակավայր) (տե՛ս <http://aragatsotn.mtad.am>):

Արագածոտնի մարզի Աշտարակի շրջանը ներառում է 1 քաղաքային՝ Աշտարակ և 26 գյուղական բնակավայրեր՝ Ագարակ, Անտառուտ, Ավան, Արտավան, Արուճ, Բազմաղբյուր, Բյուրական, Լեռնարոտ, Կարբի, Կոշ, Ձորափ, Մուղնի Նոր Ամանոս, Նոր Եղեսիա, Նազրվան, Շամիրամ, Ոսկեհատ, Ոսկեվազ, Սաղմոսավան, Սասունիկ, Տեղեր, Ուշի, Ուջան, Փարպի, Օհանավան, Օշական, Օրգով:

³Արաբերեն փոխառություններն ուսումնասիրել ենք՝ հիմք ընդունելով Արագածոտնի տարածաշրջանի բարբառախոսներից ստացած տվյալները՝ պերցեպտիվ՝ ընկալողական մեթոդի կիրառմամբ, ինչպես նաև ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում առկա բարբառային համապատասխան ձեռագիր նյութերի (տեսրեր) մատուցած փաստերը:

⁴Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ասլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, (այսուհետ՝ ՀԲԱ ծրագիր), Ե., 1977, 141 էջ:

վերաբնակություն է հաստատել այստեղ: Կան նաև քիչ թվով տեղացի բնակիչներ: Եվ այսպես՝

1. Հարսանիքում փեսային շրջապատող ամուրի երիտասարդներ. Հայերեն բարբառներում այս նշանակությունն արտահայտելու համար կիրառվում է *մակարներ*, *մանկըտիք*, *մումկըտիք*, *ազարներ* գուգաբանություններից որևէ մեկը⁵:

Աշտարակի շրջանի Սաղմոսավան⁶, Կարբի⁷, Տեղեր⁸, Բյուրական⁹ բնակավայրերում գործածում են *ազարներ/սզարներ* տարբերակը (օր.՝ *սզարները էթան փեսի կուշտը*): Ուջանում¹⁰, Ձորափում¹¹ կիրառվում է *ազարչնրի* բառը՝ «ամուրի երիտասարդների գլխավորը» իմաստով: Կոշ¹², Անտառուտ¹³ գյուղերում *ազարբաշի* բառաձևն է կիրառելի, կրկին վերը նշված իմաստով (քանի որ առանձին ազարներ չկան): Օշականում¹⁴՝ *ազափներ*, որոնցից մեկը՝ *ազարբաշի* կամ *փեսախպեր*: Այսինքն՝ փոխառյալ բառին գուգահեռ կիրառվում է նաև հայերեն բարբառային համարժեքը: Փարպիում¹⁵ վերոնշյալ հասկացության համար բարբառախոսներն օգտագործում են միայն *ախպերտինք* հայերեն բարբառային ձևը, իսկ նրանց «գլխավորը»՝ *փեսախպեր*, *խաչախպեր*:

⁵ Տե՛ս ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977, էջ 38:

⁶ Ըստ գրանցող բարբառագետի վկայության՝ Սաղմոսավան գյուղի բնակիչները 1826-28թթ. Պարսկաստանի Քիշմիշթափայից եկել և վերաբնակվել են այստեղ, խոսում են Քիշմիշթափայի խոսվածքով: Սաղմոսավանում կան նաև Մշո և Վանի (գյուղերի) խոսվածքների կրողներ: Այդ բնակիչների միջև խոսվածքը միատարր է (տե՛ս տետր հ. 46):

⁷ Կարբի գյուղի բնակիչները, ըստ բարբառակիր գրանցողի վկայության, գաղթել են 1829թ. Արևմտյան Հայաստանի Բայազետ նահանգից: Խոսվածքը միատարր է (տե՛ս տետր հ. 254):

⁸ Ըստ վկայության՝ նախնիները գաղթել են Ալաշկերտից, Վանից, Կարսից, Սուրմալուից: Հիմնականում գործածվում է Վանի խոսվածքը: Բառապաշարով, հնչյունական համակարգով շատ մոտ է Վանի տարածքի խոսվածքներին (տե՛ս տետր հ. 261):

⁹ Աշտարակի շրջանի ամենամեծ գյուղի՝ Բյուրականի բնակչությունը ևս 1828թ. գաղթել է Պարսկաստանի Խոյի նահանգից: Նշվում է, որ այս խոսվածքում որոշ չափով նկատելի է Երևանի խոսվածքի ազդեցությունը (տե՛ս տետր հ. 70):

¹⁰ Ուջանում հիմնականում բնակվում են Արևմտյան Հայաստանի Մասուն գավառի Հազգո գյուղի գաղթականները, որոնք տեղահանվել են 1915թ. (տե՛ս տետր հ. 119):

¹¹ Ձորափ գյուղի ողջ բնակչությունը 1915թ. գաղթել է Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի տարբեր գյուղերից (տե՛ս տետր հ. 74):

¹² Կոշը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից մեկն է: Գյուղի բնակչությունը հիմնականում տեղաբնակ է, խոսում է Արարատյան բարբառի խոսվածքով, սակայն կան նաև տարբեր ժամանակներում գաղթածներ, որոնք լեզվական անհամասեռության որոշ երևույթների պատճառ են հանդիսացել (տե՛ս տետր հ. 83):

¹³ Ըստ բարբառակիր անհատի վկայության՝ Անտառուտ գյուղի բնակիչները 1828թ. Պարսկաստանի Խոյի նահանգից գաղթած հայեր են (տե՛ս տետր հ. 73):

¹⁴ Օշական գյուղի բնակիչների մեծ մասը բնիկներ են, կան նաև 1915թ. մագապուրծ գաղթականներ (տե՛ս տետր հ. 20):

¹⁵ Փարպիի բնակչությունը բնիկ է, և ըստ տվյալների՝ նրա կազմում խոշոր տեղաշարժեր չեն եղել, լեզվական առումով համասեռ է (տե՛ս տետր հ. 9):

Արաբերենում *'azab* նշանակում է «ամուրի երիտասարդ»: Հատկանշական է, որ փոխատու հիմնական լեզվում չկա բառիմաստի այն մասնավորեցումը, որով բառը կիրառվում է հայերեն բարբառներում: Հավանաբար սա միջնորդ լեզվի ազդեցության հետևանք է:

Ուշագրավ է, որ վերոնշյալ բնակավայրերից Փարպին է, որի բնակչությունը բնիկ է, նրա կազմում էական տեղաշարժեր չեն եղել, այդ պատճառով այստեղ կիրառվում են միայն հայերեն բարբառային համարժեքները:

2. Համրիչ. Հայերենի բարբառային միավորներում *համրիչ* բառի համար գործածվում են *տերոդորմյա/տոդորմա*, *թեզբեհ*, *թըզբեխ* զուգաբանություններից որևէ մեկը¹⁶:

Արաբերենում *համրիչ* բառի իմաստն է՝ *tasbīh* «1. փառաբանում, գովերգում, 2. տերոդորմյա, համրիչ»:

Աշտարակի շրջանի Սաղմոսավան, Կարբի, Տեղեր, Անտառուտ, Բյուրական, Ուջան, Ձորափ¹⁷, Կոշ գյուղերում գործածական է *թըզբեխ* փոխառյալ բառը (օր.՝ *հայրիկը նըստեր էր քարին ու թըզբեխ էր քաշը*): Փարպիում փոխառված և հայերեն բարբառային համարժեքները կիրառվում են զուգահեռաբար՝ *թըզբեխ*, *տերոդորմի*, իսկ Օշականում հայերեն բարբառային տարբերակն է գործածական՝ *տոդորմա*:

Հնչյունաբանական առումով առկա է *h>խ* հնչյունափոխություն: Ուշագրավ է, որ փոխառված բառի երկրորդ իմաստն ավելի կենսունակ է:

3. Ժամանակ. Հայերեն բարբառներն ունեն նույնանշանակ մի քանի տարբերակներ՝ *ժուկ*, *ստեն*, *պահ*, *գահ/գ'սի*, *վախտ*¹⁸:

Արաբերեն *waqt* նշանակում է «ժամանակահատված, ժամանակ, պատեհություն»: Աշտարակի շրջանի վերոնշյալ գյուղերում գործածվում *վախտ/վսիխտ* տարբերակը (օր.՝ *վսիխտին տեղ խսսսնք*): Կարբիում կա նաև *գ'սի/ս* ձևը: Հատկանշական է, որ վերոնշյալ տասը գյուղերից միայն Փարպիում է, որ զուգահեռաբար գործածվում է հայերեն *ժամանագ* բարբառային ձևը:

Արաբերեն բառի հետ համեմատությամբ *q>խ* հնչյունափոխությունը մեր դիտարկմամբ միջնորդ լեզվի, այս դեպքում՝ պարսկերենի ազդեցություն է: Պարսկերենից է փոխառվել նաև որոշ բնակավայրերում հանդիպող *բե-վախտ* բառը՝ «վատ ժամանակ, ուշ ժամանակ» իմաստով: Օր.՝ *Էս ինչ բեվախտ էս էկէ*:

¹⁶ Տե՛ս ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագիր, Ե., 1977, էջ 37:

¹⁷ Ձորափ գյուղի ողջ բնակչությունը 1915թ. գաղթել է Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի տարբեր գյուղերից (տե՛ս տետր հ. 74):

¹⁸ Տե՛ս ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագիր, էջ 51:

4.Անասուն. Հայերենի բարբառային տարբերակներն են՝ *էսսոն, տավար, ապրանք, հայվան, մալ*¹⁹ և այլն:

Արաբերեն փոխառություններ են **հայվան** (hayawān) և **մալ** (māl) բառերը: Աշտարակի շրջանի Սաղմոսավան, Անտառուտ, Ձորափ և մի շարք այլ գյուղերում գործածում են *տավար* բառը: Կարբի գյուղում գործածական են *տավար, մալ, հայվան* զուգաբանությունները: Օր.՝ *Տավարը կուշտ ուտում ա: Խեղճ հայվանը սատկում ա:* Սաղմոսավանում, Փարպիում և այլ գյուղերում *հայվան* բառը կիրառվում է այլ՝ «անհասկացող» իմաստով, այսինքն՝ որպես վիրավորական արտահայտություն. *ինչօր հայվան հրլնի, ընդնր ասի, էլի հիրն էշը քշեց:* Կարող ենք արձանագրել, որ փոխառու լեզվի համեմատությամբ փոխառված բառի իմաստի ընդլայնում է տեղի ունեցել:

Բառիմաստային ուշագրավ զարգացում ունի նաև *մալ* բառը (Ուջան գյուղում միայն այս ձևն են կիրառում: Օր.՝ *մըր մալէր էգէր ին*): Արաբերենում māl նշանակում է «1.հարստություն, 2.ունեցվածք, ապրանք, սեփականություն»: Ըստ Հ. Աճառյանի, բառը մեկ անգամ «եզ, տավար» իմաստով հանդիպում է դեռևս Մագիստրոս քերականի երկում: Ըստ Ստ.Մալխասյանցի, *մալը*, որը փոխառված բառ է արաբերենից, առաջին իմաստով նշանակում է «գույք, հարստություն», իսկ բառի երկրորդ իմաստն է՝ «խոշոր եղջերավոր անասունների խումբ», որը, ըստ էության, գյուղացու հիմնական հարստությունն է²⁰: Բառիմաստի զարգացման առումով հետաքրքիր է, որ Օշականում որպես բառային զուգաբանություններ են կիրառվում *տավար, մալ, հայվան, ապրանք* բարբառային ձևերը:

5.Ամուր - ՀԲԱ-ն նշում է բարբառային ձևերից մի քանիսը՝ *պինդ, պիրկ, պարկ, դայիմ*²¹: Աշտարակի շրջանի՝ մեր ուսումնասիրած տարածքային տարբերակներում գործածում են դրանցից երկուսը՝ *պինդ և դայիմ* (միայն Ուջանում կա նաև *ամբուր* բառը). Կարբիում, Ձորափում, Օշականում, Փարպիում դրանք զուգահեռ կիրառություն ունեն: Օրինակ՝ *դնյիմ պարան* կամ *պինդ պարան*: Մյուս բնակավայրերում հանդիպում է այդ տարբերակներից որևէ մեկը, որոնցից *դայիմ* բառը ծագում է արաբերեն qā'im «1.կանգուն, 2.ուղիղ, ուղղաձիգ» բառից: Արաբերենի q (կաֆ) հնչյունը, չունենալով հայերեն համարժեքը, բարբառներում հաճախ փոխարինվում է *կ, դ, խ* հնչյուններով: Հայերենի որոշ տարածքային տարբերակներ մասամբ դեռ պահպանում են *կ*

¹⁹Տե՛ս ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագիր, էջ 41:

²⁰Տե՛ս ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագիր, էջ 291:

²¹Տե՛ս ՀԲԱ նյութերի հավաքման ծրագիր, էջ 52:

արտասանությունը, սակայն Աշտարակի շրջանի վերոնշյալ բնակավայրերի խոսվածքներում, ըստ ձեռագիր նյութերի և մեր լսողական ընկալման, այս հնչյունն արդեն չի պահպանվել, թեև տարեց բարբառակիրների խոսքում երբեմն, այնուամենայնիվ, հնարավոր է զգալ այդ հնչյունի առկայությունը փոխառյալ բառերում:

Ամփոփելով Աշտարակի շրջանի վերոնշյալ բնակավայրերի բարբառային միավորներում արաբերեն միջնորդավորված մի քանի փոխառությունների տարածման և գործածման սահմաններն ու օրինաչափությունները՝ արձանագրենք, որ դրանք փոխկապակցված են տվյալ տարածքի բնակչության պատմականորեն ձևավորված հանգամանքների հետ: Վերոնշյալ տարածքի բնակչության հիմնական մասը գաղթականներ են, և հատկապես այն գյուղերում (Ուջան, Կարբի, Ձորափ), որոնց բնակչությունը գաղթել է Արևմտյան Հայաստանից, որտեղ ապրում էր օտար լծի տակ, շատ երևույթներ և հասկացություններ բարբառախոս բնակչության խոսքում անվանվում են օտար բառերի միջոցով: Այն վայրերում, որտեղ բնիկների կողքին ապրում են նաև գաղթականներ, լեզվական անհամասեռության որոշ երևույթներ, հայերեն ու փոխառյալ բառերի զուգահեռ կիրառության դրսևորումներ կան (Օշական, Կոշ): Դիտարկվող բնակավայրերից միայն Փարպին է, որի բնակչությունը բնիկ է, և հայերենի բարբառային տարբերակն այստեղ ավելի անաղարտ է պահպանվում:

Сона Микаелян - Арабские заимствования в говорах Аштарак, Арагацотнской области. В данной статье представлены закономерности и границы распространения нескольких арабских заимствований, которые употребляются в говорах Аштарак, Арагацотнской области. Надо сказать, что употребление заимствований взаимосвязано с историческими обстоятельствами населения этой территории, потому что основная часть населения – мигранты, которые проживают в селениях (Уджан, Карби, Дзорап). Они мигрировали из Западной Армении, где жили под чужим игом, поэтому число заимствованных слов в этих говорах значительно. В тех местах (как Ошакан, Кош), где рядом с местными жителями живут мигранты, существует языковая неоднородность. Из рассматриваемых мест жительства только местное население Парпи хорошо сохранило родной говор.

Sona Mikayelyan - Arabic Borrowings in the Dialectal Units of Ashtarak District in the Region of Aragatsotn. - This article presents the boundaries and patterns of the distribution and use of several mediated Arabic borrowings in ten settlements of

Ashtarak District. It is noteworthy that they are interconnected with the historical circumstances of the population development in the area. Here, the majority of the population consists of refugees, and many phenomena and concepts in their dialectal speech are called by foreign words especially in the villages (Ujan, Karbi, Dzorap) with population migrated from Western Armenia where they had lived under foreign rule. In places with immigrants living alongside the natives, there exist some phenomena of linguistic variations and manifestations of simultaneous use of Armenian and borrowed words (Oshakan, Kosh). Of the settlements in question, only Parpi, with mainly native population, has preserved the dialect of the Armenian language purer.